भारतीय राज्यघटना निर्मितीमधील स्त्रियांचे योगदान

रोहन राजाराम साळोखे
बी. ए. भाग 3 - इतिहास
विवेकानंद कॉलेज,कोल्हापूर
rohansalokhe8@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारतीय राज्यघटना जगातील विविध लिखित घटनांपैकी मोठी व प्रदीर्घ घटना आहे. भारतीय घटना सर्वसमावेशक, विस्तृत आणि देशाच्या प्रशासनातील महत्त्वाचा दस्ताऐवज आहे. ही घटना निर्मित करण्यासाठी 9 डिसेंबर 1946 रोजी संविधान सभेची स्थापना करण्यात आली. संविधान सभेत घटना निर्मितीच्या कार्यात देशातील अनेक दिग्गज नेते आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी योगदान दिले.

संविधान निर्मिती वेळी संविधान सभेत 299 सदस्य होते, त्यापैकी फक्त पंधरा महिला सदस्य सहभागी होत्या. या 15 महिलांमध्ये कोणी राजकुमारी होती तर कोणी विदेशातून शिक्षण घेतलेली होती, कोणी शिक्षक होती तर कोणी वकील होते. संविधान सभेतील महिला या त्या काळातील महिलांचे नेतृत्व करत होत्या. त्यांनी महिलांविषयीच्या अनेक सुधारणा केल्या त्यात AIIMS ची निर्मिती असेल किंवा यु.एन च्या घोषणापत्रातील बदल असेल अशा अनेक सुधारणा केल्या. या पैकी पुढील काही महिलांच्या संविधान निर्मितीच्या योगदानाचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधातून केला जाणार आहे.

1. राजकुमारी अमृत कौर

यांचा जन्म 2 फेब्रुवारी 1887 रोजी उत्तर प्रदेश मधील लखनऊ येथे झाला. राजकुमारी अमृत कौर या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्ता व राजकारणी होत्या. त्या सोळा वर्षे महात्मा गांधींच्या सेक्रेटरी होत्या. त्यामुळे त्यांचा भारतीय स्वतंत्रता चळवळीत दीर्घ सहभाग होता. भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करणाऱ्या संविधान सभेतील पंधरा महिलांमधील त्या एक होत्या. संविधान सभेत मूलभूत अधिकार उपसमिती, अल्पसंख्यांक उप समिती, वित्त आणि कर्मचारी समिती, सल्लागार समिती आणि प्रांतीय घटना समिती या समितीमध्ये त्या सदस्य होत्या.

कौर या स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या आरोग्य मंत्री बनल्या. दहा वर्षे त्यांनी आरोग्य मंत्री पदाचा कार्यभार सांभाळला. त्या 1945-46 मध्ये युनेस्कोच्या भारतीय शिष्टमंडळात उपनेत्या होत्या. 1950 मधील जागतिक आरोग्य असेंबलीच्या पहिल्या महिला पहिल्या आशियाई अध्यक्ष बनला. कौर यांनी 1956 मध्ये AIIMS चे विधेयक सादर करून भारताचा वैद्यकीय शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी AIIMS ची स्थापना केली, तसेच त्या AIIMS च्या पहिल्या अध्यक्ष बनल्या. शिक्षण व आरोग्य हे त्यांच्या कामाचे मुख्य केंद्र होते. त्यामुळे त्यांनी अनेक नर्सिंग प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना केली. कौर यांनी 1948-53 या काळात अनेक वेळा भारतीय शिष्टाचार मंडळाचे नेतृत्व केले. त्या भारतीय कुष्ठरोग व क्षयरोग संघटनेच्या अध्यक्षही राहिल्या होत्या.

कौर यांनी महिला व त्यांच्या संबंधित समस्यांवर विपुल लेखन केले. त्यांनी ‘वुमन इन इंडिया’, ‘टू वुमन’ आणि ‘चॅलेंज टू वुमन’ अशी पुस्तके लिहिली.

2. अम्मू स्वामीनाथन

यांचा जन्म 22 एप्रिल 1894 रोजी मद्रास मधील मलबार येथे झाला. अम्मू स्वामीनाथन या भारतीय स्वतंत्रता चळवळीतील कार्यकर्त्या होत्या. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य आणि राजकारणी होत्या. भारताच्या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करणाऱ्या संविधान सभेतील पंधरा महिलांपैकी त्या एक होत्या. त्यांच्या इंग्रजी भाषेवरील पकड व स्पष्टवक्ता व्यक्तिमत्त्वामुळे त्या एक लोकप्रिय राजकारणी बनल्या. 1952 मध्ये स्वामीनाथन राज्यसभेच्या सदस्य बनले.

3. **अँनी मस्करीन**

अँनी मस्करीन या भारतीय राजकारणी आणि वकील होत्या. त्या संविधान सभेच्या सदस्या होत्या. त्यांनी विधानसभेच्या हिंदू कोड बिलाच्या निवड समितीत कार्य केले. मस्करीन या भारतीय संस्थानाच्या स्वतंत्र व एकीकरण चळवळीच्या नेत्या होत्या. 1938 मध्ये त्रावणकोर स्टेट कॉंग्रेसच्या स्थापनेनंतर मस्करीन ह्या या पक्षाच्या पहिल्या महिला सदस्य बनल्या. या पक्षातील सक्रियतेमुळे 1939-1947 मध्ये त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला. 1947 मध्ये त्या एक संसद बनल्या आणि 1948 मध्ये विधानसभेसाठी निवडून आल्या त्यांनी ऊर्जा प्रभारी व आरोग्य मंत्री पद भूषवले.

4. **कमला चौधरी :**

यांचा जन्म 22 फेब्रुवारी 1908 रोजी लखनऊ येथे झाला. कमला चौधरी या भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सदस्य व राजकारणी होत्या. तसेच त्या हिंदी भाषेतील लघुकथा लेखिका होत्या. 1930 च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळी दरम्यान त्या कॉंग्रेसमध्ये सामील झाल्या भारतीय स्वतंत्रता चळवळीमध्ये त्यांना अनेकवेळा तुरुंगवास भोगावा लागला. त्यांनी कॉंग्रेसच्या 54 व्या अधिवेशनात वरिष्ठ उपाध्यक्षा म्हणून कार्य पार पाडले. कमला चौधरी या संविधान सभेत निवडून आल्या. त्या 1952 पर्यंत भारताच्या प्रांतीय सदस्या होत्या. 1962 मध्ये हापूरमध्ये निवडणूक लढवून त्या तिसऱ्या लोकसभेच्या सदस्या बनल्या.

5. **दाक्षायणी वेलायुधन**

दाक्षायानी वेलायुधन या भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या कार्यकर्ता व दलित नेत्या होत्या. त्या पेशाने शिक्षिका असून पुलयार समाजातून शिक्षित झालेल्या पहिल्या पिढीतील होत्या. त्या भारतातील पहिल्या अनुसूचित जातीच्या पदवीधर व विज्ञान पदवीधर होत्या.

वेलायुधन या भारतीय संविधान सभेच्या 15 महिला सदस्यांपैकी एकमेव अनुसूचित जातीच्या महिला सदस्या होत्या. त्यांनी भारताच्या हंगामी संसदेच्या सदस्याचा कार्यभार पाहिला. संसदेत त्यांनी विशेषतः अनुसूचित जातीच्या शिक्षणाच्या बाबतीत पुढाकार घेतला.

6. **दुर्गाबाई देशमुख**

यांचा जन्म 15 जुलै 1909 रोजी आंध्र प्रदेश मधील काकीनाडा येथे झाला. दुर्गाबाई देशमुख या भारतीय स्वतंत्र सेनानी व समाजसेविका होत्या. त्या शिक्षिका असून पुढे त्यांनी वकिली केली खुणाच्या प्रकरणात व्युक्तिवाद करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला वकील होत्या.

भारताच्या स्वतंत्रतालढ्यात त्यांनी गांधीजींच्या अनुयायी म्हणून कार्य केले. मिठाच्या सत्याग्रहात त्यांनी अत्यंत हिरीरीने सहभाग घेतला. त्यांच्याकडे महिलांना संघटित करण्याची प्रमुख भूमिका होती. त्यामुळे त्यांना 1930-33 दरम्यान तीन वेळा अटक झाली. 1946-47 मध्ये त्या संविधान सभेचे सदस्या बनल्या तसेच त्या भारतीय नियोजन आयोगाच्या सदस्या होत्या दुर्गाबाई अंध मदत संघाच्या अध्यक्षा होत्या. त्यांनी अंधांसाठी शाळा-वस्तीगृहे व प्रकाश अभियांत्रिकी शाळा उभारली.

7. **पूर्णिमा बॅनर्जी**

पूर्णिमा बॅनर्जी या अलाहाबाद येथील कॉंग्रेसच्या सचिव व राजकारणी होत्या. त्यांनी स्वतंत्रता चळवळीमध्ये किसान सभा, कामगार संघटना आणि अधिक ग्रामीण सहभागासाठी कार्य केले. त्या दांडीयात्रा व भारत छोडो आंदोलनात सहभागी होत्या. यादरम्यान त्यांना अनेक वेळा तुरुंगावस भोगावे लागला. त्या पुढे भारतीय संविधानासभेच्या सदस्या बनल्या. त्या विधानसभेत निवडून आल्या विधानसभेत प्रस्ताव अटकाव आणि राज्यसभा सदस्यांची पात्रता या चर्चेत त्या सहभागी होते.

8. **बेगम ऐजाज रसूल**

यांचा जन्म 2 एप्रिल 1909 रोजी पंजाब मधील लाहोर येथे झाला. बेगम ऐजाज रसूल या मुस्लिम लीगच्या कार्यकर्ता आणि राजकारणी होत्या. 1937 मध्ये त्या उत्तर प्रदेश विधानसभेवर गैर-आरक्षित जागेवरती निवडून आल्या. त्या 1952 पर्यंत विधानसभेच्या सदस्य होत्या. 1937-40 मध्ये त्या परिषदेच्या अध्यक्षा बनल्या आणि 1950-54 मध्ये त्यांनी विरोधी पक्ष नेत्याचा कार्यभार सांभाळला या पदावरती पोहोचणाऱ्या त्या भारतातील व जगातील पहिल्या मुस्लिम महिला होत्या. 1946 मध्ये

त्या भारताच्या संविधान सभेत निवडून आल्या. शेवटी सामील झालेल्या 28 मुस्लिम लीगच्या सदस्यांमधील त्या एक होत्या. भारताच्या संविधान सभेत आणि विधानसभेत त्या एकमेव मुस्लिम महिला सदस्या होत्या. पुढे मुस्लिम लीगच्या विसर्जनानंतर त्या काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या.

9. मालती चौधरी

याचा जन्म 26 जुलै 1904, रोजी बिहार मध्ये झाला. मालती चौधरी या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्ता आणि राजकारणी होत्या. त्या एक गांधीवादी असून त्यांनी मिठाच्या सत्याग्रहापासून भारतीय स्वतंत्रता चळवळीत भाग घेतला. त्या सत्याग्रहासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यासाठी शिक्षण व संवाद या तत्त्वांचा वापर करत. 1933 मध्ये चौधरी यांनी उत्कल काँग्रेस समाजवादी कर्म संघाची स्थापना केली. 1934 मध्ये त्यांनी गांधीजींसोबत ओरिसातील पदयात्रेत भाग घेतला. स्वतंत्र चळवळीमध्ये अनेक वेळा त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर त्या संविधान सभेच्या सदस्या बनल्या. त्यांनी ग्रामीण पुनर्रचनेत शिक्षण व प्रौढ शिक्षण यावरती जोर दिला. पुढे त्यांनी राजकारणात येण्याचा निर्णय घेतला कारण गांधीजींचा सल्ला होता, की काँग्रेसच्या सर्व कार्यकर्त्यांनी राजकारणात येण्याची गरज नाही, त्यामुळे त्यांनी लोक सेवा हे ध्येय पुढे ठेवून कार्य चालू ठेवले.

10. रेणुका रे

रेणुका रे या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या व राजकारणी होत्या. त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून शिक्षण घेतले होते. भारतात आल्यावर त्यांनी अखिल भारतीय महिला परिषदेत प्रवेश घेतला. 1932 मध्ये त्या अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्षा बनल्या. त्यांनी पालकांच्या मालमत्तेतील महिलांचा वारसा हक्क मिळवण्यासाठी प्रयत्न केला. 1943 मध्ये त्या महिला प्रतिनिधी म्हणून विधानसभेत सामील झाल्या 1946-47 मध्ये त्या भारतीय संविधान सभेचे सदस्या बनल्या.

1952-57 मध्ये रेणुका रे पश्चिम बंगालच्या मदत आणि पुनर्वसन मंत्री बनल्या. 1957-67 या दरम्यान त्या लोकसभा सदस्या होत्या. 1959 मध्ये त्यांनी मागासवर्गीय समाज कल्याण या समितीचे नेतृत्व केले आणि त्यांनी महिला व मागासवर्गीयांसाठी कार्य चालू ठेवले.

11. लीला रॉय

लीला रॉय या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आणि पुरोगामी राजकारणी होत्या. ढाक्का विद्यापीठात प्रवेश घेणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणावर जोर देत ढाक्का येथे मुलींची शाळा काढली. त्यांनी महिलांना व्यावसायिक शिक्षण व बचावासाठी मार्शल आर्ट्स शिकवण्यास सुरुवात केली. 1921 साली बंगालच्या पुरामध्ये मदत कार्यात त्या सुभाष चंद्र बोस यांच्या संपर्कात आल्या. पुढे त्या बोस यांच्या जवळच्या सहकारी बनल्या. त्यांनी ढाक्का ‘महिला समितीच्या’ स्थापनेत महत्त्वाचे कार्य केले.

1931 मध्ये त्यांनी ‘जयश्री’ प्रकाशन चालू केले. हे पहिले मासिक संपादित होते जे संपूर्ण महिलांच्या योगदानाने बनवलेले होते. 1923 मध्ये त्यांनी ‘दिपाली संघटना’ स्थापन करून तेथे लढाऊ प्रशिक्षण चालू केले. सविनय कायदेभंग चळवळीत त्यांनी भाग घेतला होता. त्यात त्यांना सहा वर्षाचा तुरुंगवास झाला. रॉय यांना राष्ट्रीय काँग्रेस नियोजन समितीत नामांकित केले होते. नेताजींनी काँग्रेस मधून राजीनामा दिल्या नंतर रॉय ‘फॉरवर्ड ब्लॉक’ मध्ये सामील झाला.

1941 च्या ढाका येतील जातीय दंगलीवेळी रॉय यांनी सुभाषचंद्र बोस यांच्यासोबत ‘एकता मंडळ’ व ‘राष्ट्रीय सेवा ब्रिगेड’ ची स्थापना केली. 1942 च्या भारत छोडोआंदोलनात त्यांना अटक झाली व त्यांचे मासिक बंद केले गेले. 1946 ला सुटून आल्यावर त्या भारतीय संविधान सभेत निवडून आल्या. फाळणीच्या काळात त्यांनी मदत केंद्रे उभा करून सहा दिवसात 90 मैलाचा प्रवास करून 400 महिलांना मुक्त केले. 1946-47 च्या दंगलीमध्ये त्यांनी सतरा मदत छावण्या उभारल्या. 1947 मध्ये त्यांनी ‘राष्ट्रीय महिला संघटना’ स्थापन केली.

12. हंसा मेहता

उंच जन्म 3 जुलै 1897 रोजी बडोदा येथे झाला. हंसा मेहता भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्त्या होत्या. त्या शिक्षिका व स्त्रीवादी लेखिका होत्या. त्यांनी महात्मा गांधींच्या सल्ल्याने अनेक स्वतंत्रता चळवळीमध्ये भाग घेतला. 1926 मध्ये त्या बॉम्बे स्कूल कमिटीवर निवडून आल्या. 1945-46 मध्ये त्या अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्षा बनल्या. 1945 ते 1960 या दरम्यान त्यांनी अनेक मोठी पदे भूषवली. 1946-47 मध्ये त्या संविधान सभेच्या सदस्या बनल्या. संविधान सभेत त्यांनी सल्लागार समिती आणि मूलभूत हक्काच्या उपसमितीच्या सदस्याची भूमिका पार पडली. त्यांनी भारतातील महिलांच्या समानतेसाठी आवाज उठवला. 1946 मध्ये त्यांनी महिलांच्या स्थितीवर अण्विक उपसमितीमध्ये भारताचे नेतृत्व केले.

1947-48 मध्ये यू एन च्या मानवअधिकार आयोगामध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करून त्यांनी मानव अधिकार घोषणा पत्राची भाषा बदलून 'सर्व पुरुषांकडून' ऐवजी 'सर्व मानवाकडून' करून लिंग समानतेची गरज अधोरेखित करून दिली. 1950 मध्ये त्या यु एन च्या मानवाधिकार आयोगाच्या उपाध्यक्ष बनल्या. त्या युनेस्को च्या कार्यकारी मंडळाच्या सदस्य ही होत्या.

निष्कर्ष :

वरील माहितीच्या आधारे असे निष्कर्ष सांगता येईल की, भारतीय स्वतंत्रता चळवळीपासून भारताच्या संविधान निर्मितीमध्ये महिलांचे योगदान खूप महत्त्वाचे आहे. संविधान सभेतील महिलांच्या सहभागाने संविधानास समानता प्राप्त होण्यास मदत झाली, तसेच या 15 महिलांच्या सहभागाने पुढील काळात महिलांमध्ये संधीची समानता आणि राजकीय स्थान प्राप्त झाले महिलांवर होणारे अन्याय कमी झाले यातूनच महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य केले आणि देशाला प्रगतीच्या मार्गावर मार्गस्थ केले.

संदर्भ साधने:

1. आगलावे प्रदीप (1997), *भारतातील आधुनिक समस्या,* विद्या प्रकाशन, नागपूर .
2. करकरे कुमुद (1978), स्त्रीमुक्ती चळवळ, समाजवादी महिला सभा, पुणे.
3. Rehana Ghadially (2007), *Urban Women in Contemporary India,* Sage Publication, First Edition, New Delhi.
4. Narayan Laxmi (2015), Human Rights for Women, Issues and Perspectives, DND Publications, Jaipur.
5. S›m. Eg.Eg. JmR›m i (2010), Am~S›H$ar MidirMm B{Vhmg, H$cme npãcH$eÝg, àW_mdÎmr, AmaJm~mX.
6. H$sa YZO` (1957), S›m. ~m~mgmh~ Am~S›H$a, nmß`ca àH$meZ,{ÛVr` AmdÎmr, _~B